ЧИР-ЧАЙААН

Пістің чирнің ағастары

ХУЗУХ АҒАЗЫ

ХУЗУХ АҒАЗЫ 400-500 чыл чуртапча. Пӧзии 35 метрге паза тоғырхызы 150 сантиметрге чит парча. Торымнары ӧӧнінде сентябрь айда пыс парчалар. Аны одырт салза, тайғада 50 чыл пазынаң, че ачых чирде 25 чыл пазынаң торымнар пир сыхча. Торым хузухта 60 процент хайах полча. Пір гектар чирдегі хузух ағазынаң 2 тоннаҷа торымнар тееріп аларға чарир. Пір тонна торым хузухтаң 200 килограммҷа хайах алчалар. Торым хузухтың ўреннерін тииннер, кӧріктер паза аймах хустар тайғаҷа тарат парыбысчалар.

Хузух ағазы уғаа нымзах паза пик. Аннаңар анынаң аймах мебель итчелер.

Торымнар нимізі — уғаа тузалығ ниме. Анынаң иділген хайах кӧп ағырығларны имнепче: хан пӧзікті, чўрек ағыриин, хурсах ағыриин, ӧкпе ағыриин (туберкулез), эндемическай зоб ағыриин, хаҷан кізілерге йод чидіспинче. Хузух ідӧк кізі чахсы ӧзеріне полысча.

Хузух сабалы ідӧк туза итче. Сабалны хайнадып, іссе, цинга ағырығ чох полар. Сабаллардаң эфирнай хайах алчалар, чунчатса тузаланчалар. Ідӧк фитонциттер олар таратчалар, киидегі кізее хомай итчеткен бактерияларны чох итчелер.

Хузух ағазының чуғы улуғ им полча. Палығларны табырах чазылдырча, чыланнар ызырза, полысча, іріңніг палығны чох итче. Хузух ағазының чуғы скипидар, канифоль имнерні идерге полысча, анынаң камфора алчалар.

Пір сӧснең, хузух ағазы улуғ тузалығ, че піс анынаң чахсы тузалан полбинчабыс. Тайғада ӧрт полыбысса, нинҷе хузух ағазы кӧй парча. Ол аның соонаң табырах ӧс полбинча. Хузух ағазын, кӧп орыннарда одыртып, ӧскірерге кирек.

"Сибирьдегі хузух ағазы" книгадаң.

Михаил КИЛЬЧИЧАКОВ

Абый хузух поларҷыхпын

Ікінҷі чуртас полған полза,
Салаалығ ағас поларҷыхпын.
Кӧрінмес худым хада халза,
Абый хузухха хубуларҷыхпын.
Халын тайғада, чол хыринда,
Ағастаң пӧзік турарҷыхпын.
Хысхы туста, алтын кўскўде
Тайғаа толдыра кӧгерерҷікпін.
Суғ пазында, пӧзік чікімде,
Чилге чайхалын турарҷыхпын.
Аңнар-хустар, олған-узах
Чыл ибіре ӧрінерҷіктер.
Салым торымнығ сигбен хузухтар
Наахтарында хайыларҷыхтар.
Часхы-чайғы узун кўннерде
Кӧлегімде тынанарҷыхтар.
Наңмырлығ чут кўскўлерде
Миңің тӧзімде чазынарҷыхтар.
Хаспа чилліг соох хысхыларда
Прай чобағны ундирҷыхтар.
Орайға кірген чорыхчылар
Мағаа чидерге маңзырирҷыхтар.

...КЎСКЎ ПАЗОХ МАҢЗЫРАП ЧИТЧЕ

СЕНТЯБРЬ АЙДАҢ кўскў пасталча. Кўн хысхадаң хысха ла поып одырча. Пўўл кўскў пістің чирде ылығ паза наңмырлығ кўннернең арастыра парча.

Наңмырлығ кўннер соонда миске кўр килче. Амды олар кўн сузы теепчетен ачых чирлерде ӧсклепчелер.

Тайғада пыс сыхчалар ноңных паза ин хады. Оларны соохтар полғанҷа ай кўскее теере теерчелер. Пўўл торым хузух чахсы сыхпаан тіпчелер, че ағ даа полза, Ағбан городтың рынонда пўўлгі торым хузухты август айх садып пастааннар.

Тирек паза хазың ағастар харах кӧзіне ғалчалар. Оларның кӧк пўрлері, чах одыҷах чіли, чарыпчалар, хызарчар.

Чыл сай піс алтын кўскўнең ерсінчебіс. Ідӧк аннаңар хоосчылар, ттер постарының тоғыстарын чайапар. Олғаннар школадаң сығара таныстар И.И.Левитанның кўскўдеңер картиналарынаң. Нинҷе стих пас салған А.С.Пушкин кўскўдеңер, ӧӧнінде хаҷан ағаа Болдино аалда кўскў тооза чуртирға киліскенде. Ідӧк кўскўдеңер кӧп пасчаң пістің саблығ поэдібіс Валерий Майнашев.

...Хай-хай артых, хынығ
Кӧрерге арығны,
Пўрлерні, ӧрттер ле чіли,
Типсеп ўзіріп...
...Іди кўскў пазох
Маңзырап читче минзер.
Пірееде мин ағаа ачырғаныбысчам,
Чуртазым хайди-да
Киліспинчеткеннеңер.
Че андағ даа полза,
Мин алғыстапчам,
Сағаа мин киртінчем.
Прай хазыңнар ўчўн,
Кўскў, хынчам сағаа...

ПЎРЛЕР ТООЛАПЧА. Олар киріп парғаннар, чирзер тўсчелер, анаң часхызын наа пўрлер чарылар. Іди, пўрлерін тооладып, ағастар хысхызына тимненчелер. Иң пурун пўрлерінең позыпча нымырт, анаң хазың, ос ағастар. Соонаң арығҷа пас чӧрзең, кибіс чіли чайылчатхан пўрлернің сыбдырааны ырах истілче амыр кииде.

Арығ-тайғалардағы аң-хустар, хысхы кўннерге тимненіп, чоо маңчохтанчалар. Кўркў паза хара сабаннар пірееде ойнап сыхчалар. Пуланнар тізілерінің ўчўн сўрізіп пастапчалар, орлазып, тудысчалар. Тииннернің "кладовкалары" толдыра. Ол мискелерні ағас салааларында хурутча, торым хузухтарны ағас хоолларында алай чирдегі оймағастарда чазырча.

Порсых позының інін арығлапча, наа тӧзек тӧзепче, ӧзімнер тамырын хысхызына пилетепче. Чыланнар ағастар тамырларының алтынзар, кўскеҷектернің іннерінзер кірглеп парчалар, анаң анда, прай ораал парып, узупчалар. Соох хысхыда олар тас ла чіли хат парчалар, че часхызын чылығ кўннерде, хайылып, тіріл килчелер.

Чылығ чирзер парҷаң хустар хаҷанох андар учуххлабысханнар. Тааннар ла орай тибірепчелер. Хыстирға халчатхан хустар аалға чағын килчелер.

Кізілер сентябрь айда огород тамахтарын пилетепчелер. Сағам ахча чохта, мал-хустар чіли, чир тамаанаң на азыранарға килізер. Пўўл яблах кӧп орыннарда чахсы сыхпаан одыр. Наңмыр чаап, ам айас кўннерде хырадағы тамахты кизіп аларға маңнанарға.

Синоптиктернің чооғы хоостыра Хакасияда сентябрь айның ікінҷі чардығы арали наңмыр, арали айас кўннер турҷаң одыр. Кўнӧрте ортымахти 10-15 градус чылығ полар, хараазын 2-7 градус чылығ, че соонзар 0-5 градус соох полыбызар.

ХАЗИНЕНІҢ ЎЎЧІГІНДЕ

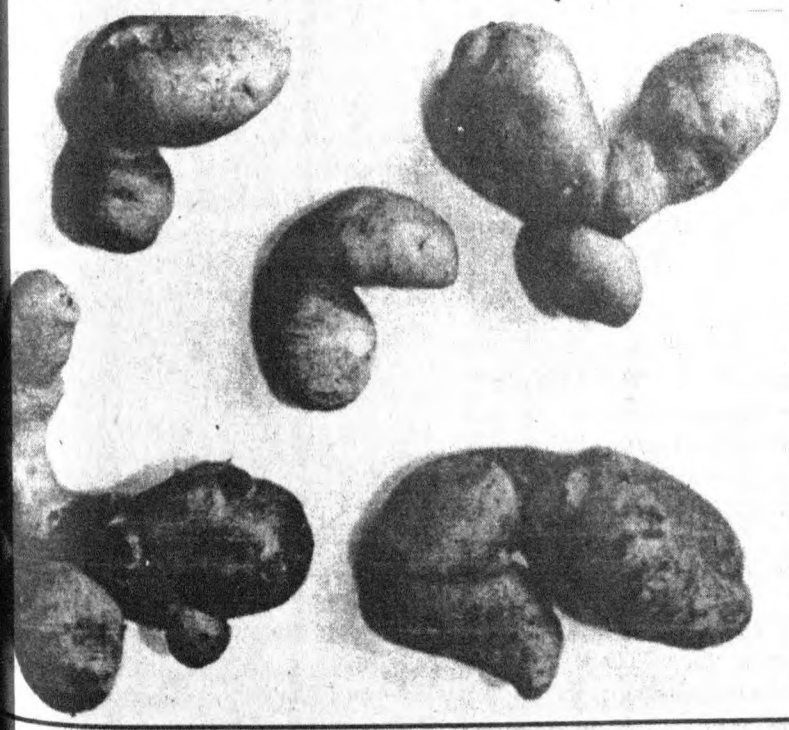

Пу нимедір? Сах андох пір дее кізі чоохтап полбас, пу хайдағ нимелер. Пу яблахтар! Кӧрчезер, хайди хынығ ит салған оларны Чир-чайаан. Пірсін піди пўктеп салған, ікінҷізін хузурухтығ иткен, ўзінҷізіне хулах осхас нимелер чапсырған.

Аарлығ хығырығҷылар, арса, сірернің огородтарыңда андағох хынығ нимелер ӧсклеп парған. Підиӧк сомға суурып, ыс пиріңер алай постарың редакциязар ағыл киліңер. Піс оларны чарыхха сығарарбыс.